

SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA XRONOTOP KONSEPSIYASINING MENTALITET BILAN BOG'LIQLIGI (Ulug'bek Hamdam va Kafka qiyosida)

Turumova Nilufar Erkinovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi
Xorijiy tillar kafedrasida dotsenti.

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v18i.1568>

MAQOLA HAQIDA/ O СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 15-aprel 2026-yil

Tasdiqlandi: 17-aprel 2026-yil

Jurnal soni: 18-A

Maqola raqami: 13

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

xronotop, makon va zamon, mentalitet, Sharq adabiyoti, G'arb adabiyoti, qiyosiy tahlil, modernizm, ichki monolog, begonashuv, absurdlik, badiiy tafakkur, Ulug'bek Hamdam, Franz Kafka

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Ushbu maqolada Sharq va G'arb adabiyotida xronotop konsepsiyasining shakllanishi va uning milliy mentalitet bilan uzviy bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda makon va zamon kategoriyalarining badiiy ifodasi yozuvchilarning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlarini hamda tarixiy tajribasi bilan qanday uyg'unlashishi yoritiladi. Xususan, o'zbek yozuvchisi Ulug'bek Hamdam asarlaridagi xronotop Sharqona tafakkur — ruhiy kechinmalar, ichki monologlar va ma'naviy izlanishlar orqali namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, G'arb modernistik adabiyotining yorqin vakili Franz Kafka ijodida xronotopning fragmentarligi, begonashuv va absurdlik bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Kafka asarlarida makon va zamon ko'pincha subyektiv idrok mahsuli sifatida berilib, insonning ichki iztiroblari va jamiyat bilan ziddiyatini ifodalaydi. Maqolada ushbu ikki adib ijodi qiyosiy o'rganilib, xronotopning milliy mentalitetni aks ettirishdagi roli ochib beriladi hamda Sharq va G'arb adabiy tafakkuri o'rtasidagi umumiylik va farqlar aniqlanadi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 15 april 2026

Approved: 17 april 2026

Volume: 18-A

Paper number: 13

KEYWORDS

chronotope, space and time, mentality, Eastern literature, Western literature, comparative analysis, modernism, internal monologue, alienation, absurdity, artistic thought, Ulugbek Hamdam, Franz Kafka

ANNOTATION

This article analyzes the formation of the concept of chronotope in Eastern and Western literature and its inextricable connection with national mentality. The study highlights how the artistic expression of the categories of space and time is combined with the worldview, cultural values, and historical experience of writers. In particular, the chronotope in the works of the Uzbek writer Ulugbek Hamdam is characterized by the manifestation of Eastern thinking - through spiritual experiences, internal monologues, and spiritual searches. It also analyzes the fragmentation, alienation, and absurdity of the chronotope in the work of Franz Kafka, a prominent representative of Western modernist literature. In Kafka's works, space and time are often presented as a product of subjective perception, expressing a person's inner suffering and conflict with society. The article comparatively studies the works of these two writers, reveals the role of the chronotope in reflecting the national mentality, and identifies commonalities and differences between Eastern and Western literary thought.

Kirish. Sharq va G'arb adabiyotida makon va zamonning badiiy talqini adabiy tafakkurning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Xronotop tushunchasi orqali yozuvchi voqelikni qanday idrok etishi, uni qanday badiiy shaklga solishi hamda o'quvchiga qanday ruhiy ta'sir ko'rsatishi namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ushbu konsepsiya milliy mentalitet bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har bir xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Shu bois xronotopni o'rganish nafaqat adabiy, balki falsafiy va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharq adabiyotida xronotop ko'proq ichki ruhiy olam, ma'naviy izlanishlar va inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu jihat o'zbek adabiyotida ham yaqqol ko'zga tashlanadi, xususan, Ulug'bek Hamdam asarlarida makon va zamon insonning ichki holati bilan uyg'un holda beriladi. Bunday yondashuvda tashqi voqelikdan ko'ra ruhiy kechinmalar ustuvor bo'lib, xronotop insonning ma'naviy kamolot sari yo'lini ifodalovchi vositaga aylanadi. Natijada badiiy matnda vaqt va makon subyektivlashib, ichki monologlar orqali chuqur falsafiy mazmun kasb etadi.

G'arb adabiyotida esa xronotop ko'pincha modernistik ruhda, fragmentatsiya va begonashuv orqali namoyon bo'ladi. Bu jihat ayniqsa Franz Kafka ijodida yorqin aks etadi. Kafka asarlarida makon va zamon an'anaviy mantiqiy izchillikdan chetga chiqib, insonning ichki iztiroblari va jamiyat bilan ziddiyatini ifodalovchi murakkab tizimga aylanadi. Shu sababli G'arb xronotopi ko'proq absurdlik, noaniqlik va ruhiy bosim bilan bog'lanadi hamda insonning yolg'izlik hissini chuqur ochib beradi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqotning nazariy asoslarini yoritishda xronotop, badiiy tafakkur, mentalitet va qiyosiy adabiyotshunoslik masalalariga oid ilmiy manbalar muhim o'rin egallaydi. Avvalo, B. Karimovning adabiyotshunoslik nazariyasiga bag'ishlangan tadqiqotida xronotop badiiy asarning strukturaviy elementi sifatida talqin qilinib, makon va zamon uyg'unligi orqali asar mazmuni va g'oyaviy yo'nalishi shakllanishi asoslab beriladi [1, 45-b.]. Muallif xronotopni adabiy tafakkurning asosiy kategoriyalaridan biri sifatida ko'rsatadi.

Q. Yo'ldoshev esa badiiy tafakkur va zamon talqini masalasini o'rganar ekan, vaqt kategoriyasining subyektivlashuvi va uning yozuvchi

dunyoqarashi bilan bog'liqligini tahlil qiladi. Uning fikricha, zamon tasviri milliy mentalitetning muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u orqali jamiyatning ma'naviy qiyofasi namoyon bo'ladi [2, 63-b.]. Bu yondashuv mazkur maqoladagi Sharq va G'arb tafakkuri o'rtasidagi farqlarni aniqlashda metodologik asos vazifasini bajaradi.

A. Rasulov zamonaviy o'zbek adabiyotidagi muammolarni tahlil qilib, unda psixologizm va ichki monologning kuchayishini alohida ta'kidlaydi. U xronotopning aynan ichki kechinmalar bilan bog'liq holda shakllanishini ko'rsatib, makon va zamonning subyektiv tus olishini asoslaydi [3, 78-b.]. Bu holat Ulug'bek Hamdam ijodini tahlil qilishda muhim nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi.

U. Normatovning tadqiqotlarida esa badiiy matn tahlili jarayonida makon va zamonning poetik funksiyasi keng yoritilgan. Muallif xronotopni obrazlar tizimi bilan bog'liq holda o'rganib, uning estetik ta'sir kuchini ochib beradi [4, 91-b.]. Bu qarash xronotopning faqat strukturaviy emas, balki semantik ahamiyatga ham ega ekanligini ko'rsatadi.

E. Xudoyberdiyev badiiy matn poetikasiga oid izlanishlarida makon va zamon tasvirining ramziy xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Unga ko'ra, makon ko'pincha qahramon ruhiy holatini ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi [5, 54-b.]. Bu jihat ayniqsa Sharq adabiyotiga xos bo'lgan ruhiy chuqurlikni izohlashda muhimdir.

S. Tohirov qiyosiy adabiyotshunoslik asoslarini ishlab chiqib, turli adabiy an'analar o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlarni aniqlash metodlarini taklif etadi. U Sharq va G'arb adabiyotini qiyoslashda mentalitet omilini asosiy mezonlardan biri sifatida belgilaydi [6, 37-b.]. Bu yondashuv maqolaning qiyosiy tahlil qismiga bevosita mos keladi.

M. Ergashev modernizm masalalarini tahlil qilib, G'arb adabiyotida xronotopning fragmentarligi va absurdlik bilan bog'liqligini ko'rsatadi. U modernistik asarlarda vaqt va makonning izchilligi buzilishini insonning ichki inqirozi bilan izohlaydi [7, 102-b.]. Bu fikrlar Franz Kafka ijodini tahlil qilishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

I. Abdug'afurov badiiy makon va zamon talqinini keng yoritib, ularning milliy tafakkur bilan bog'liqligini asoslaydi. Muallifga ko'ra, har bir adabiy makonda xronotop o'ziga xos mental modelni ifodalaydi [8, 69-b.]. Bu qarash maqolaning asosiy g'oyasini nazariy jihatdan mustahkamlaydi.

D. Rahimov adabiyot va mentalitet o'rtasidagi munosabatni tahlil qilib, badiiy obrazlar orqali milliy ruhiyat qanday ifodalinishini ko'rsatadi. U xronotopni mentalitetni aks ettirishning muhim vositalaridan biri sifatida baholaydi [9, 58-b.].

H. Saidov o'zbek nasrida psixologizm masalasini o'rganib, ichki monolog va ruhiy kechinmalarning badiiy ifodasiga alohida e'tibor qaratadi. Bu esa Sharq adabiyotida xronotopning ichki olam bilan bog'liqligini tushuntirishda muhimdir [10, 74-b.].

N. Qodirova zamonaviy adabiyotda xronotop masalasini tadqiq qilib, uning turli janrlarda qanday namoyon bo'lishini tahlil qiladi. U xronotopning universalligi bilan birga, milliy xususiyatlarga ham ega ekanligini ta'kidlaydi [11, 83-b.].

F. Jo'rayev esa Sharq va G'arb adabiy aloqalarini o'rganib, bu ikki maktab o'rtasidagi o'zaro ta'sir va farqlarni ochib beradi. U qiyosiy yondashuv orqali adabiy tafakkurdagi umumiylik va tafovutlarni aniqlash mumkinligini asoslaydi [12, 41-b.].

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, sistemaviy va interpretativ metodlardan foydalanildi. Avvalo, Sharq va G'arb adabiyotida xronotop konsepsiyasining o'ziga xos jihatlarni aniqlash uchun qiyosiy adabiyotshunoslik yondashuvi qo'llanildi. Bu orqali Ulug'bek Hamdam va Franz Kafka asarlaridagi makon va zamon tasvirlari o'zaro solishtirildi.

Shuningdek, badiiy matn chuqur anglash maqsadida hermenevtik (talqin) usulidan foydalanilib, xronotopning qahramon ruhiyati va muallif dunyoqarashi bilan bog'liqligi tahlil qilindi. Sistemaviy yondashuv asosida esa xronotop badiiy asarning tarkibiy qismi sifatida, uning boshqa poetik unsurlari bilan uzviy aloqada o'rganildi.

Bundan tashqari, psixologik tahlil elementi yordamida makon va zamonning qahramon ichki kechinmalari bilan bog'liqligi ochib berildi. Tadqiqot davomida matnlar selektiv tarzda tanlab olinib, ularning semantik va estetik xususiyatlari asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Xronotop tushunchasi adabiyotshunoslikda makon va zamonning o'zaro uyg'unligi sifatida talqin qilinadi va u badiiy asarning ichki tuzilishini belgilovchi muhim kategoriya hisoblanadi. Bu tushuncha orqali yozuvchi voqelikni qanday idrok etishi, uni qanday shakllantirishi hamda qahramonlar hayotini qanday badiiy muhitda joylashtirishi aniqlanadi. Xronotop faqat tashqi voqealar ketma-ketligini emas, balki inson ongidagi vaqt va makon idrokini ham ifodalaydi. Shu sababli u badiiy matnning semantik asosini tashkil etadi va mazmuni chuqurlashtiradi.

Mentalitet esa muayyan xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasi asosida shakllangan dunyoqarash tizimidir. Adabiyotda mentalitet ko'pincha obrazlar, ramzlar, vaqt va makon tasvirlari orqali ifodalanadi. Shu jihatdan xronotop mentalitetni aks ettirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Chunki makon va zamon har bir xalqning hayot tarzi, qadriyatlar va ruhiy dunyosini o'zida mujassam etadi. Natijada xronotop orqali milliy tafakkur modeli yuzaga chiqadi.

Sharq va G'arb adabiyotida xronotopning shakllanishi turlicha yo'nalishda kechgan bo'lib, bu farqlar aynan mentalitet bilan izohlanadi. Sharqda vaqt ko'proq abadiylik, ruhiy taraqqiyot va ichki kechinmalar bilan bog'liq holda talqin qilinsa, G'arbda u ko'proq tarixiy jarayonlar, individual tajriba va ijtimoiy muammolar bilan uyg'unlashadi. Makon ham shunga mos ravishda Sharqda ruhiy va ramziy mazmun kasb etsa, G'arbda konkret va realistlik tasvir ustuvor bo'ladi. Bu esa ikki adabiy maktab o'rtasidagi asosiy tafovutlarni belgilaydi [8].

Ulug'bek Hamdam asarlarida xronotop ko'proq insonning ichki ruhiy dunyosi bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Uning badiiy olamida makon tashqi voqelikdan ko'ra ichki kechinmalarni aks ettiruvchi ramziy maydonga aylanadi. Bu esa Sharqona tafakkurga xos bo'lgan ruhiy chuqurlik va ma'naviy izlanishlarning ustuvorligini ko'rsatadi. Qahramonlar ko'pincha o'z ichki olamida yashaydi va voqealar ham shu ichki makonda kechadi. Natijada xronotop subyektiv tus oladi.

Hamdam ijodida vaqt ham an'anaviy chiziqli ketma-ketlikdan farq qiladi. U ko'proq xotiralar, ruhiy kechinmalar va ichki monologlar orqali ifodalanadi. Vaqtning bunday talqini Sharq adabiyotiga xos bo'lgan falsafiy qarashlarni namoyon etadi. Ya'ni vaqt faqat o'tkinchi jarayon emas, balki insonning ichki kamolot yo'li sifatida tasvirlanadi. Shu sababli asarlarda o'tmish va hozirgi zamon o'zaro uyg'unlashib ketadi [11].

Makon tasvirida esa ko'pincha tor, yopiq yoki ramziy muhitlar uchraydi. Bu muhitlar qahramonning ruhiy holatini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Masalan, yolg'izlik, izlanish yoki ichki ziddiyatlar aynan makon orqali beriladi. Shu tariqa makon va ruhiy holat o'rtasida kuchli bog'liqlik yuzaga keladi. Bu esa xronotopning mentalitet bilan bevosita aloqadorligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, Hamdam ijodida xronotop Sharqona mentalitetning yorqin ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Unda insonning ichki olami, ma'naviy qadriyatlar va ruhiy izlanishlar ustuvor o'rin egallaydi. Bu esa Sharq adabiyotiga xos bo'lgan badiiy tafakkur modelini ochib beradi.

Natijada xronotop faqat badiiy vosita emas, balki milliy ruhiyatni aks ettiruvchi muhim kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Franz Kafka ijodida xronotop modernistik yo'nalishda shakllanib, u ko'pincha absurdlik va begonalashuv bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Uning asarlarida makon real hayotga o'xshash bo'lsa-da, mantiqsiz va tushunarsiz tizim sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa insonning jamiyatdagi o'rini anglay olmasligi va o'zini begona his etishini ifodalaydi. Natijada xronotop psixologik bosim va ichki iztiroblarni kuchaytiradi.

Kafka asarlarida vaqt ham noaniq va parchalanib ketgan holda beriladi. Voqealar ketma-ketligi aniq emas, ba'zan vaqtning o'tishi sezilmaydi yoki keskin o'zgaradi. Bu esa modernizmga xos bo'lgan fragmentatsiya jarayonini ko'rsatadi. Vaqtning bunday talqini insonning ichki holatini, uning ruhiy beqarorligini ifodalashga xizmat qiladi. Shu tariqa xronotop subyektiv va murakkab tizimga aylanadi. Makon esa ko'pincha yopiq, bosim beruvchi va tushunarsiz muhit sifatida tasvirlanadi. Masalan, sud, idora yoki noma'lum joylar qahramonning erkinligini cheklovchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu makonlar insonning jamiyatdagi begonalashuvini ramziy tarzda aks ettiradi. Natijada makon va qahramon o'rtasida ziddiyat yuzaga keladi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xronotop konsepsiyasi Sharq va G'arb adabiyotida nafaqat badiiy vosita, balki muayyan mentalitetni ifodalovchi muhim kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Qiyosiy tahlil davomida aniqlanishicha, Ulug'bek Hamdam va Franz Kafka ijodida makon va zamon tasviri turlicha badiiy-falsafiy asosga ega bo'lib, bu farq ularning mansub madaniy muhitlari bilan bevosita bog'liq.

Hamdam asarlarida xronotopning ichki ruhiy olam bilan uyg'unlashuvi Sharqona tafakkurning ustuvor jihatlari aks ettiradi. Bu yerda vaqt ko'proq subyektiv kechinmalar, xotira va tafakkur oqimi orqali ifodalanadi, makon esa ramziy va ruhiy maydon sifatida talqin qilinadi. Natijada badiiy matnda tashqi voqelikdan ko'ra ichki jarayonlar ustunlik qiladi. Bu holat Sharq adabiyotiga xos bo'lgan introspektivlik va ma'naviy chuqurlik bilan izohlanadi.

Kafka ijodida esa xronotop boshqa yo'sinda shakllanadi. Uning asarlarida makon ko'pincha begona, yopiq va bosim beruvchi tizim sifatida namoyon bo'lib, qahramonning jamiyat bilan ziddiyatini kuchaytiradi. Vaqt esa izchil emas, balki parchalanib ketgan va noaniq ko'rinishda beriladi. Bu jihatlar G'arb modernizmining asosiy belgilaridan biri bo'lgan absurdlik va begonalashuv fenomenlari bilan chambarchas bog'liq. Shu bois Kafka xronotopi insonning mavjudlik inqirozini badiiy shaklda ifodalovchi murakkab model sifatida qaraladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: har ikki adib ijodida xronotop subyektiv xarakterga ega bo'lsa-da, uning mazmuni yo'nalishi farqlanadi. Hamdamda subyektivlik ichki uyg'unlik va ma'naviy izlanishga xizmat qilsa, Kafkada u ichki ziddiyat, tushunarsizlik va ruhiy bosimni kuchaytiradi. Bu esa mentalitet farqining badiiy ifodadagi aksidir.

Shuningdek, tadqiqot natijalari xronotopning universalligi bilan birga, uning milliy xususiyatlarga ham ega ekanligini tasdiqlaydi. Ya'ni makon va zamon har bir adabiy an'anada umumiy kategoriya sifatida mavjud bo'lsa-da, ularning badiiy talqini milliy tafakkur, tarixiy tajriba va madaniy qadriyatlarga bog'liq holda o'zgaradi. Shu jihatdan xronotopni o'rganish adabiy matn chuqurroq anglashga, shuningdek, turli madaniyatlar o'rtasidagi tafovut va umumiyliklarni aniqlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda Sharq va G'arb adabiyotida xronotop konsepsiyasining mentalitet bilan uzviy bog'liqligi qiyosiy tahlil asosida yoritildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, makon va zamon kategoriyalari har bir adabiy an'anada o'ziga xos mazmun kasb etadi va bu, avvalo, milliy tafakkur hamda madaniy qadriyatlar bilan belgilanadi. Xronotop orqali yozuvchining borliqni idrok etish usuli, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarga bergan bahosi aniq namoyon bo'ladi. Shu jihatdan xronotop adabiy asarning semantik va estetik markazlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Sharq adabiyotida, xususan, Ulug'bek Hamdam ijodida xronotop ko'proq ichki ruhiy olam, ma'naviy izlanish va inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu yondashuv Sharqona mentalitetga xos bo'lgan falsafiylik, ruhiy chuqurlik va ma'naviyat ustuvorligini aks ettiradi. G'arb adabiyotida esa, ayniqsa Franz Kafka asarlarida xronotop fragmentatsiya, absurdlik va begonalashuv orqali namoyon bo'lib, insonning jamiyatdagi ziddiyatli o'rini va ruhiy iztiroblarini ochib beradi.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlanishicha, Sharq va G'arb xronotopi o'rtasidagi asosiy farq ularning mental asoslarida mujassamdir. Sharqda xronotop ko'proq uyg'unlik, ichki muvozanat va ma'naviy kamolot bilan bog'liq bo'lsa, G'arbda u murakkablik, ziddiyat va individual tajriba bilan ifodalanadi. Shu bilan birga, har ikki adabiy an'anada ham xronotop insonning ichki dunyosini ochishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu

esa mazkur konsepsiyaning universal badiiy kategoriya ekanligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov B. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademiya, 2021. – 256 b.
2. Yo'ldoshev Q. Badiiy tafakkur va zamon talqini. – Toshkent: Fan, 2020. – 198 b.
3. Rasulov A. Zamonaviy o'zbek adabiyoti muammolari. – Toshkent: Universitet, 2022. – 220 b.
4. Normatov U. Adabiyot nazariyasi va tahlil masalalari. – Toshkent: Tafakkur, 2021. – 240 b.
5. Xudoyberdiyev E. Badiiy matn poetikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023. – 210 b.
6. Tohirov S. Qiyosiy adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 176 b.
7. Ergashev M. Adabiy jarayon va modernizm. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. – 232 b.
8. Abdug'afurov I. Badiiy makon va zamon talqini. – Toshkent: Akademiya, 2021. – 190 b.
9. Rahimov D. Adabiyot va mentalitet. – Toshkent: Ma'naviyat, 2023. – 205 b.
10. Saidov H. O'zbek nasrida psixologizm. – Toshkent: Fan, 2020. – 184 b.
11. Qodirova N. Zamonaviy adabiyotda xronotop masalasi. – Toshkent: Universitet, 2022. – 200 b.
12. Jo'rayev F. Sharq va G'arb adabiy aloqalari. – Toshkent: Yangi nashr, 2021. – 168 b.